

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН А.АЛТМЫШБАЕВ атындагы ФИЛОСОФИЯ,
УКУК ЖАНА СОЦИАЛДЫК-САЯСИЙ ИЗИЛДӨӨ ИНСТИТУТУ
Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ Д. 23.20.611

Кол жазма укугунда
УДК: 316.624

КАРИМОВА ДИЛШАТ САГЫНБАЕВНА

**МЕКТЕП ЖАШЫНДАГЫ БАЛДАРДЫН СОЦИАЛДЫК
ДЕЗАДАПТАЦИЯСЫ (СОЦИОЛОГИЯЛЫК ТАЛДОО)**

22.00.04. – социалдык түзүлүш,
социалдык институттар жана процесстер

Социология илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2022

Диссертация Ош мамлекеттик университетинин социалдык иштер кафедрасында аткарылган

Илимий жетекчиси: философия илимдеринин доктору, профессор
Исаев Кусеин.

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертация _____-жылдын _____ саат _____ Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А.А. Алтмышбаев атындагы философия, укук жана социалдык-саясий изилдөө институту жана Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине караштуу саясий жана социология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д.23.20.611 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек шаары, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы, 1 кабат, Фрунзе көчөсү, 428.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын борбордук илимий китепканасынан (720071, Бишкек ш., Чуй проспектиси 265-а), Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин илимий китепканасынан (720033, г. Бишкек, Жибек-Жолу көч. 396) жана Диссертациялык кеңештин naskr.kg сайтынан таанышууга болот.

Автореферат _____-жылдын _____ таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,**

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациялык иштин актуалдуулугу. Адамдын татыктуу жана жакшы жүрүм-турумун көрсөтүүгө даярдыгы же каалоосу, жогорку жоопкерчилик сезими, тартипти сүйүү, милдеттерди тез жана эффективдүү аткарууга болгон ынтызарлыгы адамдын жакшы сапаты катары бааланат. Адам ушул мүнөздөмөлөрдү чагылдыра албаганда, дезадаптациялык жүрүм-турум пайда болот. Дезадаптациялык деп белгилүү бир куракта адамдын айлана-чөйрөсүндө кабыл алынган жүрүм-турум эрежелерине каршы келген жана мындай жүрүм-турум ошол адамга, анын айланасындагыларга терс таасирин тийгизет.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, Кыргызстандагы өспүрүмдөргө карата зомбулук күч алды жана коомдогу айлана-чөйрөгө адаптация процесси татаалдашты. Негизги себептери жакырчылык, жумушсуздуктун деңгээлинин жогорулашы, миграция процесси. Ушуга байланыштуу балдарын улгайган ата-энесинин, туугандарынын колуна таштоого аргасыз болушууда. Ата-энелердин дагы башка категориясы, социалдык-экономикалык көйгөйлөрдөн улам балдардын дезадаптация проблемалары көмүскөдө калууда. Тышкы жана ички мигранттардын балдары зордук-зомбулукка учурашы акыркы мезгилдин орчундуу проблемасы бойдон калууда.

Мектептеги балдардын туура эмес жүрүм-туруму дүйнө жүзү боюнча ар кандай көйгөйлөрдөн улам келип чыккан туруктуу жана олуттуу көйгөй болуп саналат. Бул изилдөөнүн катышуучуларынын ой-пикирлерине таянсак, балдарда туура эмес жүрүм-турумдун келип чыгышына өбөлгө түзгөн үй-бүлөлүк факторлорго ата-эненин туура эмес стили, үйдөгү дисфункция жана үй-бүлөнүн социалдык-экономикалык абалы кирет. Ошондой эле балдардын туура эмес адептүүлүгүнө себеп болгон мектептик факторлор курдаштардын таасири жана тартиптин жоктугу деген тыянак чыгарылды. Изилдөөнүн натыйжалары көрсөткөндөй, учурда мектепте окуучулардын жүрүм-турумун жакшы башкарууга мүмкүндүк берген стратегиялар жок. Мугалимдер дагы жакшы тартипти орнотуу үчүн колунан келишинче аракет кылышат, бирок жетишсиз, анткени аларга ноу-хау жетишпейт.

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматында 2020-жылы республика боюнча жалпы билим берүү уюмдарына барып билим албагандардын саны 2645 бала (7-17-жашка чейин), анын ичинде Ош облусу боюнча 719 бала. Негизги себептерине: материалдык кыйынчылык – 230 бала; балдарын окутууга ата-энелердин каалоосу жок – 41; үй-бүлөлүк шартка байланыштуу – 410; окууну каалабаган балдар – 62; оорусуна байланыштуу – 21; мүмкүнчүлүгү чектелген балдар – 1869; башка себептер менен – 12 өспүрүм [<http://www.stat.kg/kg/statistics/obrazovanie/>].

Мектептеги туура эмес жүрүм-туруму, азыркы тапта жалпы дүйнөдөгү көпчүлүк мектептерде, айрыкча Кыргызстандын мектептеринде универсалдуу көйгөй болуп калды. Деадаптациялык жүрүм-туруму бар балдардын психикалык саламаттыгына байланыштуу көйгөйлөр жаралышы мүмкүн, бул алардын тийиштүү социалдык эмоционалдык көндүмдөрүн өркүндөтүүгө таасир этет. Бир нече изилдөөлөр көрсөткөндөй, социалдык-эмоционалдык көндүмдөрдүн чектелген өнүгүүсү мектептеги жетишсиздиктер менен байланыштуу. Ошентип, бул изилдөө окуучулардын туура эмес жүрүм-турумуна үйдөгү жана мектептеги кандай факторлор өбөлгө түзөт?

Бул изилдөөдө деадаптациялык жүрүм-турум концептуалдык мүнөздө адамдын жаңы жагдайларга көнүүсүнө тоскоол болгон иш-аракеттер катары каралат, ошону менен төмөнкүлөрдү көрсөтөт: пассивдүү агрессивдүүлүк, качуу, артка кетүү, өзүнө зыян келтирүү, ачуулануу, химиялык заттарды колдонуу жана интернет булактары.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар жана негизги илимий-изилдөөчү иштер менен байланышы.

Диссертациялык изилдөөнүн темасы Кыргыз Республикасынын 2017-2021 жж. укуктук-ченемдик актылар аркылуу автор тарабынан иликтөөгө алынып келет. Аталган тема Ош мамлекеттик университетинин «Социалдык иштер» кафедрасында жеке инициатива катарында бекитилген. Диссертация автордун 2017-жылдан 2021-жылга чейинки илимий-изилдөө иштеринин жыйынтыгы болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты орто мектепте балдардын социалдык деадаптикалык жүрүм-турумунун индикаторлорун аныктоодо.

Аталган максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлган:

1. мектеп жашындагы балдардын деадаптациялык жүрүм-турум маселесин изилдөөнүн негизги социологиялык парадигмаларын илимий талдоо;
2. өспүрүм балдар арасындагы деадаптация процессинин методологиясын иштеп чыгуу;
3. мектеп жашындагы деадаптацияланган балдарды тарбиялоодо социалдык институттардын оордун аныктоо;
4. Кыргызстанда балдардын социалдык деадаптация көйгөйлөрүнүн индикаторлорун (көрсөткүчтөрүн) анализдеп карап чыгуу;
5. өспүрүмдөр чөйрөсүндөгү манипуляция жана жазгырууну чечүү жолдорунун социалдык технологияларын илимий талдоо;
6. Кыргызстандагы өспүрүмдөр арасында деадаптация көйгөйүнө алдын алуу иш чараларын жүргүзүү боюнча негизги сунуштарды иштеп чыгуу;

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы. Диссертацияда ата мекендик социологиялык илимдердин деңгээлинде биринчи жолу мектеп

балдарынын дезадаптациялык жүрүм-турумуна ар тараптуу талдоо жүргүзүлдү. Жаңы статус менен төмөнкү натыйжалар алынды:

1. Кыргызстанда болуп жаткан социалдык-экономикалык кырдаалга байланыштуу мектеп жашындагы балдардын социалдык дезадаптациясына дуушар болуунун себептери социологиялык парадигмалар аркылуу талдоого алынды.

2. Мектеп жашындагы балдар арасындагы дезадаптация процессин изилдөөнүн методологиясы иштеп чыкты.

3. Өспүрүмдөр арасында дезадаптациялык жүрүм-турумга социалдык институттардын тийгизген таасирлери изилдөөгө алынып, талданды.

4. Кыргызстанда балдардын социалдык дезадаптация көйгөйлөрүнүн индикаторлору (көрсөткүчтөрү) илимий көз карашта талданып чыкты.

5. Өспүрүмдөр чөйрөсүндөгү манипуляция жана жазгырууну чечүү жолдорунун социалдык технологиялары талданды.

6. Кыргызстандагы өспүрүмдөр арасында дезадаптация көйгөйүнө алдын алуу иш чараларын жүргүзүү боюнча негизги сунуштар иштелип чыкты.

Изилдөөнүн практикалык мааниси келечекте өспүрүмдөрдүн дезадаптациялык жүрүм-турумдагы маселелер боюнча мамлекеттик деңгээлдеги суроолорду иштеп чыгууда, мындан аркы өспүрүмдөр, жетимдер менен иш алып барууда, социалдык-психологиялык, методикалык материалдарды түзүүгө көмөк берет. Ушунун негизинде окуу куралдарды, дарстарды, семинардык сабактарды даярдоодо практикалык маалыматтар катары колдонулушу мүмкүн. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору жана материалдары аткаруу бийлигинин органдары тарабынан жашы жете электердин дезадаптациялык жүрүм-турумунун региондук программасын иштеп чыгууда жана ишке ашырууда; өспүрүмдөрдүн дезадаптациялык жүрүм-турумунун алдын алууда иш жүргүзгөн мекемелер жана уюмдардын; "Социология", "Социалдык иш", "Социалдык педагогика" адистиктер жана багыттар боюнча окуп жаткан студенттер сабак окутууда колдонуу мүмкүн.

Ошондой эле келечекте дезадаптациялык жүрүм-турумдагы маселелер боюнча мамлекеттик деңгээлдеги суроолорду иштеп чыгууда, мындан аркы өспүрүмдөр, социалдык жетимдер менен иш алып барууда, социалдык-психологиялык, методикалык материалдарды түзүүгө көмөк берет.

Алынган жыйынтыктардын экономикалык мааниси. Өкмөттүк жана өкмөттүк эмес уюмдардын ишин оптималдаштырууда, өспүрүмдөрдүн жигердүүлүгүн жогорулатууда жана социалдык мобилизациялоодо изилдөөнүн жыйынтыктары жана иштелип чыккан сунуштары өлкө боюнча колдонууга мүмкүнчүлүк бере алат.

Коргоого алып чыга турган диссертациянын негизги жоболору:

1. Социалдык психологиялык дезадаптациясынын кесепети болуп адамдын адаптация шартындагы бузулуу абалы эсептелет. Дезадаптацияланган абалдын негизин жанжал түзөт, анын таасири астында

акырындык менен чөйрөнүн шарттарына жана талаптарына баланын жеңе албаган психологиялык абалы. Башталышы болуп баланын дезориентациясы эсептелет: ал өзүн жоготот, бул жагдайда кандай кылуу керек экенин, бул талапты кантип аткарууну билбей калат жана эч кандай реакция жасабайт же биринчи пайда болгон ыкма менен реакция кылат. Ошентип, баштапкы баскычта бала дестабилдешкен абалда болот. Эгерде стабилдешүүнүн мындай реакциялары тез-тезден кайталанса, анда бул балада туруктуу ички (өзүнө, өзүнүн абалына канаттанбоо) жана тышкы (чөйрөгө карата) жанжалга алыпкелет, ал туруктуу психикалык дискомфортко алып барат, натыйжада дезадаптацияланган жүрүм-турум пайда болот.

2. Мектеп жашындагы балдарга социалдык – педагогикалык, медициналык жардам берүү, аларды үзгүлтүксүз тейлөө кызматы мектептин милдети. Мына ошондуктан, Кыргызстанда дезадаптацияланган жүрүм - турумдагы балдардын социалдык – педагогикалык, медициналык жардамга көбүрөөк муктаждыгын эске алуу менен, цивилизациялуу өлкөлөрдүн социалдык иштер боюнча жүргүзүп жаткан алдыңкы технологияларын, интерактивдүү усулдарын пайдалана билүү зарыл.

3. Өспүрүмдөрдүн дезадаптациялык процесстериндеги жүрүм-турумуна таасир этүүчү фактору болуп социалдашуунун негизги институттары - үй-бүлө, мектеп, эс алуу чөйрөсү, эмгек дүйнөсү бүгүнкү күндө кризиске кептелгенин көрсөттү. Ал гана эмес, социалдык-экономикалык: материалдык жактан жашоо деңгээлдин төмөндөшү, жумушсуздук, миграция, аз камсыз болгон үй-бүлөлөрдүн коомдогу абалы өспүрүмдөрдүн дезадаптациялык абалына таасирин тийгизбей койбойт. Алсак, үй-бүлөлүк кризис: толук эмес үй-бүлө, ата-эне тарабынан балдарга карата зордук - зомбулук, кароосуз калуучулук, аракеттик, баңгилик маселеси, ата-энелердин күнөөсү менен же экстремалдык шарттарда күч колдоону. Психологиялык жактан туруксуздугу: балдар менен психологиялык климаттын сакталбашы, балдарга айосуз мамиле жасоо, чоңдор тарабынан психикалык зомбулук көрсөтүү.

4. Балалык жана өспүрүм курак – адам баласынын өнүгүүсүнүн маанилүү мезгилдери. Мээнин өнүгүү көз карашынан алганда, жашоонун ушул баскычтарында, мээнин көптөгөн структураларынын жана нейросистемаларынын тез жетилиши жүрөт. Бул таанып-билүү иштешине, эмоцияны жөнгө салууга, мотивацияга жана социалдык өз ара аракеттерге таасирин тийгизет. Чындыгында, өспүрүм куракта өсүп өнүгүү мүмкүнчүлүктөрү жана тобокелчиликтер менен байланышкан, айрыкча психикалык ооруларга байланыштуу сезимтал өнүгүү мезгили катары көбүрөөк түшүнүлөт. Ошондуктан, изилдөөнүн жыйынтыктары чагылдыргандай, балага жана анын психологиялык абалына үй-бүлө институтунун чоң байлык. Өспүрүмдөрдүн 88,2 % - ата-энесиз калгандан абдан коркушат, анын 95,2 % - ата-энесинин бирөөсүн абдан жакшы көрөөрүн билдиришти. Сурамжылоого катышкан өспүрүмдөр ата-энеси

менен болгон мамилелери жакшы жана аларды сый-урмат менен жакшы көрүшөрүн билдирүүсү кыргыз элинин каада-салты өспүрүмдөрдүн канына сиңип, жашоодогу эң негизги баалуулук ата-эне экендигин далилдеди.

5. Изилдөөнүн катышуучулары билдиргендей, теңтуштарынын таасиринен улам өзүн дезадаптивдүү алып жүрөт деген пикирде, көп учурда спирт ичимдиктерин колдонуулары, достору менен конфликттик абалда болуу. Орто мектептеринде өспүрүмдөр кээде өз теңтуштарынын айтканын аткарат жана класста аз жетилген жана деструктивдүү тенденцияларды көрсөтүшкөндүгүн жана окуудагы начар көрсөткүчтөргө ээ экендигин белгилешти. Ата-энелер баласынын өнүгүү процессиндеги жүрүм-турум көйгөйлөрүнүн алдын алуу үчүн убактысын жана күчүн жумшабай калышкандыгын тынчсыздануу менен белгилешти. Кыргызстанда балдарга бул жагынан жетиштүү жетекчилик жок жана балдарга туура тарбия берүү маселеси актуалдуу бойдон калууда.

6. Адаптациялоо менен оор сыноолордон жапа чеккен балдардын көпчүлүгү психологко же психиатрга консультацияга жөнөтүлөт. Бирок алардан мурун мугалим менен ата-энелер кырдаалды өзгөртүү үчүн максималдуу аракеттерди жасашы керек. Үй-бүлөдө жана мектепте окуучулардын дезадаптациялык абалынын айрым белгилери байкалат. Адистердин айтымында, өспүрүмдөрдүн болжол менен 15-20 % адаптациялоо бузулуунун ар кандай көрүнүштөрүнөн жабыркайт. Мындан тышкары, адаптациялоо башаламандыгы бар окуучулардын пайызы өспүрүмдөрдүн жашына жараша болот. Жаш өспүрүмдөрдүн адаптациялоодо көйгөйлөрү: баланын мектепке даярдыгы жөнүндө билимге ээ эместиги, курдаштар жана классташтар менен байланыш түзүү мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу.

Изденүүчүнүн жеке салымы. 2017-жылдан баштап изденүүчүнүн демилгесинде аталган тема боюнча социологиялык изилдөөлөргө илимий анализ жасалып, 2020-жылы автор өзү тарабынан социологиялык изилдөө жүргүзгөн. Бул изилдөө социологиянын сандык жана сапаттык ыкмаларын колдонууну менен аткарылды. Алсак, документтерди анализдөө, статистикалык маалыматтарды колдонуу, тема боюнча чагылдырылган илимий эмгектер талданды. Аталган тема боюнча Ош облусун жана Ош шаарынын мектеп окуучуларын, алардын ата-энелерин жана мугалимдерди камтыган социологиялык изилдөө жүргүздүк (2019-2020-жж.). Жалпысынан Ош облусу жана Ош шаарын боюнча мектеп жашындагы балдар 615 респондент (6-11-класстын окуучулары) сурамжыланды жана 120 ата-энелер, 25 тема боюнча эксперттер (социалдык педагогдор, психологдор жана балдар менен иштеген профессионалдар) сурамжыланды. Алынган жайынтыктар SPSS – 22 программасында иштелип чыкты. Сурамжылоого катышкан мектеп окуучулар жынысы боюнча: 48 % - эркек балдар жана 52 % - кыз балдар. Улуту боюнча: кыргыздар – 83 %; орустар – 3 %; өзбектер - 10 %; башка улуттун өкүлдөрү – 4 %. Райондор боюнча: Алай – 33; Араван –

53; Кара-Кулжа – 38; Кара-Суу – 172; Ноокат – 116; Өзгөн – 108; Чоң-Алай – 12; Ош шаары – 82.

Диссертациянын жыйынтыктарынын апробациясы. Диссертант төмөндөгүдөй эл аралык, республикалык жогорку окуу жайларында болуп өткөн илимий-практикалык конференцияларга, симпозиумдарга, тегерек столдорго катышкан: Өзгөрүлүп жаткан дүйнөдөгү жергиликтүү башкаруунун модернизациясы аттуу эл аралык симпозиум (2012-жылдын 30-31-май, Бишкек шаары); ОшМУнун 75 жылдык мааракесине карата «Билим берүүнүн, илимдин заманбап маселелери, интеграциялануу процессинде жана өлкөнүн туруктуу өнүгүүсүндө университеттердин ролу» аттуу эл аралык конференция (Ош шаары, 22-апрель 2014-жыл); «Система социальной защиты в Кыргызской Республике» (Иссык-Куль, 5 августа 2018 г.); илимий конференция «развития национальной социологии» (Бишкек, 29 ноября 2019 г.); илимий конференция «Роль молодежи в развитии государства: пути совершенствования государственной молодежной политики» (Бишкек, 30 апреля 2019 г.); «Молодежь в современном обществе риска»: Материалы VII Орловских социологических чтений 18 декабря 2019 ж.

Жыйынтыктардын жарыяланышы. Диссертациянын негизги жоболору жана жыйынтыктары 11 илимий эмгекте толук чагылдырылган.

Диссертациянын түзүлүшү. Диссертация кириш сөздөн, ар бири параграфтарды камтыган үч баптан, корутунду, колдонулган адабияттар жана тиркемелерден турат. Диссертациялык иштин мазмундуу көлөмү 190 бетти камтып, 14 диаграмма жана 13 таблицадан турат.

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык иштин актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, изилдөөнүн негизинде алынган негизги жоболор жана илимий жаңылыктар, изилдөөчүнүн өздүк салымы камтылган.

Биринчи бап, «Мектеп жашындагы балдардын социалдык дезадаптациясынын теориялык негиздери» эки бөлүктөн турат. Анда өспүрүмдөрдүн дезадаптациялык жүрүм-турум маселелерине байланыштуу социология илиминин адабияттары талданган. Аларды түшүнүүдөгү негизги теориялык-методологиялык парадигмалар жана концепциялар ачып берилген.

Биринчи бөлүктө **«Социалдык адаптация жана дезадаптация маселесин изилдөөдө социологиялык парадигмалар.»** мектеп жашындагы балдардын дезадаптация маселелери менен байланышкан негизги илимий теориялар, социологиялык парадигмалар талданган.

Мектеп жашындагы балдардын социалдык дезадаптация маселесин изилдөөдө бир нече чет элдик жана Ата-мекендик окумуштуулардын изилдөөлөрүндө чагылдырылган.

Балдарды тарбиялоонун теориялык жана практикалык көйгөйлөрүн билүүдө Т.И. Заславскаянын [57], А.С.Макаренко [79], Н.К. Крупская [74], эмгектери чоң мааниге ээ. О.В. Бессчетнованын [29], О.В. Даутованын [44], Р.А. Рудакованын [115], Ю.Н. Толстованын [136] жана башка көптөгөн эмгектер мамлекеттик мекемелерде балдарды тарбиялоонун терс натыйжаларына арналган. Аталган тема боюнча Ата мекендик окумуштуулардан: Алиева М.А. [7], Жоомартова Э.Ж. [150], Каримова К.У. [64], Мусаева А.К. [92], Нурова С.С. [94], Рустамова Д.А. [116], Салморбекова Р.Б. [121] жана башкалар караган. Деадаптацияга дуушар болгон балдардын мүнөзүндө спецификалык өзгөчөлүктөр калыптанат.

Франциялык социолог, француздук агымдын негиздөөчүсү Э.Дюркгейм илимдин изилдөө предмети “социалдык фактылар” деп айтат. Социалдык факты-бул индивидке сырттан таасир эткен жана ошол эле учурда ага көз карандысыз жашаган ар кандай аракеттенүү образы. Бул сезүүнүн, аракеттенүүнүн. ой жүгүртүүнүн образы индивидге объективдүү жана зордоо түрүндө таасир этет.

Адамдардын чектен чыккан жүрүш-турушу, *биринчиден*, жаңы социалдык тутум жок жерден эмес, мурдагы кыйраган тутумдун бир катар элементтеринен сөз адамдар жөнүндө же, өндүрүш күчтөрүнүн элементтери, руханий же, материалдык маданият жөнүндө жүрбөсүн баары бир өсүп чыккандыктан жашап келет. *Экинчиден*: жаңы социалдык тутумдун өнүгүш адетте бир кылка болбойт, а бул болсо, анын кайсы бир элементтеринин ортосунда катыштардын бузулушун пайда кылат жана алардын айрымдарынын артта калуусуна жана жашоонун тигил же бул өксүктөрүнө алып келет. *үчүнчүдөн*: өнүгүп бараткан тутумдун жашоосу өзүнүн тышкы жана ички шарттарына толук ылайыкташа электигинен байкалышы мүмкүн. башкача айтканда, социалдык, маданий же техникалык өсүш кээде жаңы пайда болгон коомдук, руханий же экономикалык керектөөлөрдүн артынан үлгүрбөй калышы ыктымал. *Төртүнчүдөн*: кокустан боло турган окуяларды эсептен чыгарып коюу туура эмес. Мунун баары чогулуп келип, ар кандай терс көрүнүштөрдүн анык булагы болуп кызмат кылат.

Т.Парсонс социалдык көзөмөлдөөнүн төмөнкү методун киргизген. Алар: Коомдон бөлүп салуу (изоляция) – бул өтө ашынган кылмышкерлерге колдонулат жана бул жерде аны реабилитациялоо каралган эмес. Тартип бузуучунун контакт түзүүсүнө чек коюу, бирок толук коомдон бөлүп салуу эмес. Ал өзү качан коомго кайрылганга жана андагы эреже, нормаларды сактаганга даяр болгондо коомго кайтып келүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот; Реабилитация – тартип бузуучунун коомго кайтып келип өзүнүн социалдык ролдорун аткарууга даярданышы. Бул боюнча атайын психологдор, социалдык кызматкерлер иш алып барышат. Алар чектен чыккан жүрүм-турумду милиция, түрмөдөгүлөрдөн айырмаланып, реабилитацияны социалдык бакубатсыздык проблемасы катары карайт. Бул жердеги эң негизги нерсе жазалоо эмес, ал ошол абалга дуушар болгондорго аярап,

жүрөгү менен мамиле кылуу, социалдык- психологиялык, медициналык жана башка профилактикалык иш чараларды аткарууга багытталган. Бул жерде сөзсүз түрдө инсандын жардам алууга болгон өз каалоосунун бар же жоктугунан көп нерсе көз каранды.

Экинчи бөлүк **«Мектеп жашындагы балдар арасындагы дезадаптация процессинин индикаторлору (көрсөткүчтөрү)»** деп аталып, өспүрүмдөр арасындагы дезадаптация процессин изилдөөнүн методологиясы каралган.

Социалдык дезадаптация айрым окумуштуулардын пикири боюнча кайтарымдуу көрүнүш башкача айтканда аны алдын алууга жана бейадап балдар менен өспүрүмдөрдүн ресоциализациясы маселесин башкарууга мүмкүн. Бирок бүгүнкү күндөгү социалдык профилактикалык жана коррекциялык иштер системасында түзүлгөн кырдаал абалды жеңилдеткенге жарамсыз, ошол себептүү социалдык саясатта балдардын селсаяктыгын алдын алуу, «дейди» балдар үчүн атайын социалдык реабилитациялоо максатын көздөгөн мекемелерди түзүү.

Окуучу үчүн мектеп өтө маанилүү. Окуучулардын укук бузуусу белгилүү бир мектепте, башка мектептерге салыштырмалуу дайыма көбүрөөк болуп турат. Белгиленгендей, окуучулардын жаман жүрүм-туруму эки факторго байланыштуу: 1) **мугалимдердин тез-тез алмашып туруусу** жана 2) **класстагы окуучулардын саны улам жаңыланып туруусу**. Эң таасирдүүсү биринчи фактор. Бул жерде мектептин жаңы, же эски экендиги, чоң же кичине экендиги анча мааниге ээ эмес.

Ошондой эле, үй-бүлөнүн өспүрүмгө таасири күчтүү экендигин ашыкча баалоого мүмкүн эмес.

Тыюу салуулар менен коштолгон аша чапкан камкордук, акыл-насаат айта берүү, ар бир кадамын текшерүү, баланын ички дүйнөсүнүн, кулк-мүнөзүнүн калыптанышына терс таасирин тийгизет. Мындай таалим-тарбия көпчүлүк жашы жете элек балдар менен өспүрүмдөрдүн ата-энелери менен мамилелери бузулуп, жүрүм-турумунун терс жагына кескин өзгөрүшүнө алып келет.

Үй-бүлө адеп-ахлактык жана психологиялык тарбияда баланын өмүрүндөгү алгачкы социалдык топ болот да, анын инсандык калыптануусунда бала кезинен бойго жеткенге чейин коштоп жүрөт. Ата-энелери менен болгон мамиледен баланын дүйнөгө, айлана-чөйрөгө, жашоо-турмушка болгон көз карашы калыптанат. Ата-энелердин көрсөткөн үлгүсү баланын адеп-ахлактык жана психологиялык тарбиясына түздөн-түз таасир берет, анткени балдар туураганга жакын болушат, өзгөчө өспүрүм куракта. Баланын үй-бүлөдөн алган тажрыйбасы, көп убакта, анын адамдарга, айлана чөйрөгө кылган мамилесинен көрүнүп турат. Бала чактын таасири күчтүү, терең, туруктуу болот.

Социалдык адаптация – Индивиддердин жаңы социалдык чөйрөнүн шарттарына активдүү көнүгүү жараяны. Социалдык адаптация индивиддин

же башка бир социалдык субъекттин жаңы социалдык кырдаалга туш болгон учурда анын баалуулуктарын, нормаларын өздөштүрүү жана кабыл алуусунда зарыл көрүнүш болуп саналат. *Социалдык адаптация* – оор, татаал, карама-каршылыктуу, бирок жеке адамдын, социалдык топтордун жана коомдун өнүгүүсүндөгү зарыл жараян. Жеке адамда инсандык калыптануу канчалык азыраак болгон сайын, жеке чөйрөнүн шарттарына көнүгүү ошончолук оңой ишке ашат. Улгайган курактагы адамдарга караганда балдар, өспүрүмдөр жаңы шартка тез көнүшөт.

Экинчи бапта **«Кыргызстанда мектеп жашындагы балдардын социалдык-психологиялык абалын изилдөө методологиясы»** деп аталып, эки бөлүктү камтыйт.

Биринчи бөлүк **«Кыргызстанда балдардын социалдык дезадаптация көйгөйлөрүнүн методологиясы»** дезадаптация процессине ар кандай индикаторлордун тийгизген таасиринин себептери каралган.

Балдардын жүрүм-турумуна ылайыктуу өспүрүмдөр инсан катарында багытталышы, ошондой эле билим берүү каражаттарынын көз карашынан алганда, инсанды өнүктүрүүгө чон таасирин тийгизет. Бул контексте түзөтүүчү фактордун жоктугун баса белгилөө маанилүү педагогикалык иш (же анын толук эмес жана мезгилсиз) Педагогикалык жактан көңүл бурулбаган бала үчүн ал билим деңгээлинин төмөндүгү менен мүнөздөлөт. Актуалдуу болгон адамдын эң маанилүү социалдык сапаттарына туура келген ылайыктуу курак. Мындай балдарга бир катар мүнөздөмөлөр мүнөздүү, анын ичинде:

- 1) окуу сабактарындагы өнөкөт артта калуучулук;
- 2) педагогикалык таасирлерге катуу каршылык көрсөтүү;
- 3) окууга болгон терс мамиле.

Мектепте адаттан тыш жүрүм-туруму бар балдар жөнүндө сөз болгондо сөзсүз керек айрыкча, өспүрүм курак экендигин белгилей кетүү керек бир катар себептерден улам келип чыккан тобокелдик тобуна каршы күрөшүү зарыл.

Биринчиден, өспүрүм курактагы ички кыйынчылыктар чагылдырылат, психоромоналдык процесстерден баштап, кайра куруудан башталат.

Экинчиден, чек ара жана белгисиздик, келечектеги кесиптик тандоосу менен чектелет. Үчүнчүдөн, карама-каршы социалдык көзөмөлдөө механизмдерин кайра түзүүдөн келип чыккан иш.

Жүрүм-турумдун чектен - чыккан формалары:

1. уурулук – 87,2 %;
2. спирттік ичимдиктерди колдонуу, мас болуу; чылым чегүү – 75 %;
3. мектепте жүрүм-турум эрежелерин бузуу (сабак калтыруу, сейилдөө, берилген тапшырманы аткаруудан баш тартуу) – 74,5%;
4. жыныстык жашоону эрте баштоо – 64,3 %;
5. агрессиялуу абалда жүрүү – 61,7 %;
6. урушуулар – 56,4 %;

7. баңги заттарды колдонуу – 46,7 %;
8. үйдөн качуулар – 46,2 %;
9. бей баштык – 44,8 %;
10. чоңдорду сыңдоо, баш ийбестик – 36,7 %;
11. жаман сөз сүйлөө – 32,8 %;
12. башкаларды кемсинтүү – 25,3 %;
13. ачык кийимдерди кийүүнү – 23,9 %;

Окуучулардын жооптору боюнча жүрүм-турумдун чектен - чыккан формалары: биринчи, 87,2 % - уурулук; экинчи, спирттик ичимдиктерди колдонуу, мас болуу; чылым чегүү – 75 % жана жыныстык жашоону эрте баштоо – 64,3 %.

Ушул суроого байланыштуу чектен чыккан жүрүм-турумдун себептерин изилдөөгө катышуучулар төмөнкүчү айтып кетишти. 81,3 % респонденттер үй-бүлөсүнүн материалдык абалынын начарлыгы чоң таасирин тийгизет деп эсептешсе, 63,7 % - зомбулуктун мисалдары, каттуу оор мамиле, жазасыз калуу, массалык маалымат каражаттарынан кабылданган маалыматтар. Андан тышкаары 59,4 % - окуудан артта калуусу бирден-бир себепчи экендигин белгилеп кетишти.

Ата-эне баласынын маанайын тыкыр көзөмөлдөп турушу керек. Күтүлбөгөн жерден өзгөрүүлөр болгондо психологдун жардамы талап кылынышы мүмкүн. Мындай учурда баланы дарыланууга мажбурлап жиберүү жана ошол эле учурда таблеткаларды уучтап ичүүгө мажбурлабоо керек. Терапия учурунда өспүрүм жакындарынын колдоосун сезиши керек, андыктан бүтүндөй үй-бүлө терапияны чогуу өткөрүү үчүн үй-бүлөлүк психологдун кызматынан пайдаланышса жакшы болмок.

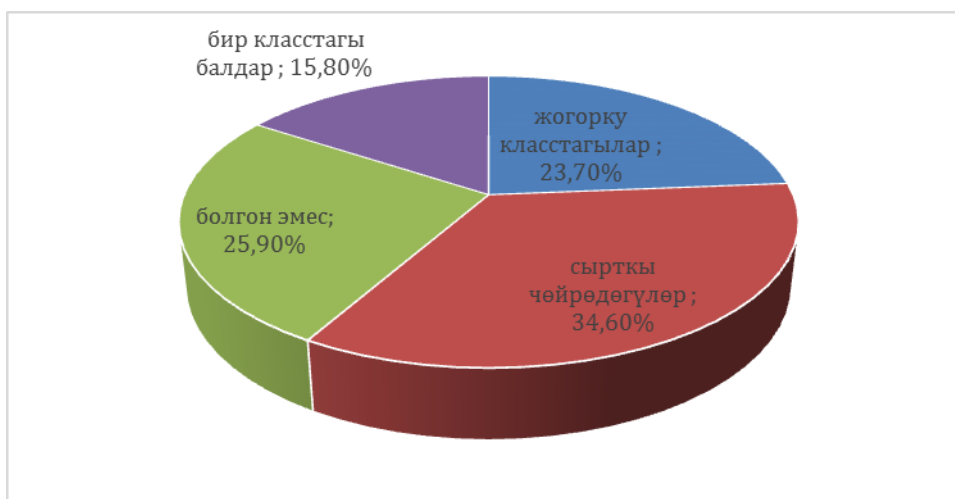
“Сага бирөөлөр тарабынан акча талап кылган окуя болду беле, ким тарабынан?” – деген суроонун жооптору төмөнкүчө:

1. жогорку класстагылар – 23,7 %
2. сырткы чөйрөдөгүлөр – 34,6 %
3. болгон эмес – 25,9 %
4. бир класстагы балдар – 15,8 %

Демек, сырткы чөйрөдөгү талап-тоноо жогорку процентти көрсөттү. Алсак, көчөдөн, базардан жана спорт аянтчаларынан, дүкөндөн ушундай терс окуялар болуп турат. Жогорку класстын окуучулары тарабынан 23,7 % акча талап кылган окуяга дуушар болгондугун айтышса, 15,8 % - өздөрү менен окуган классташтары тарабынан салык салынгандыгын билдиришти. 25,9 % - мындай абалга кабылбагандыгын билдиришти, анын 91,0 % - кыздар.

Диаграмма 1

Бирөөлөр тарабынан акча талап кылган окуялардын кездешүүсү

“Сен окуган мектепте зомбулук маселеси кездешеби?” – деген суроого ооба – 26,4 % жана жок – 73,6 %. Респонденттердин өзү окуган мектепте зомбулуктун курмандыгына кездешкендиги тууралуу жана кандай түрү экендигин төмөндөгү диаграммадан карасаңыз болот. Негизинен физикалык жактан зомбулук басымдуулук кылса, экинчи баскычта психологиялык жана үчүнчү багытта экономикалык жактан.

Экинчи бөлүк «**Мектеп жашындагы дезадаптацияланган балдарды тарбиялоодо социалдык институттардын орду**» дезадаптация процессинде социалдык институттардын тийгизген таасирлери каралган.

Заманбап балдар дүйнөнү башкача кабыл алышат жана алардын ойлоо сезимдери да башкача, бир нерсени жасоого мажбур болгондо агрессияны көрсөтүшөт, чоңдордун көрсөтмөсүн аткаргысы келбейт. Азыркы балдар талапчыл жана туруктуу, өтө мобилдүү жана гиперактивдүү экендигин ата-энелер, мугалимдер айтып келишет. Ата-энелердин жана мугалимдердин заманбап балдардын өзгөчөлүктөрү жөнүндө ой-пикирлерине көз салып турат.

Бир жагынан, алар кайталангыс жөндөмдөрүн көрсөтүшөт, маалыматты тез түшүнүшөт, маалымат алып жүрүүчүлөр менен оңой баарлашышат (компьютер, оюн конзолу, оюнчулар ж.б.), экинчи жагынан ден-соолугу начар балдардын саны акыркы мезгилдерде (минималдуу мээ дисфункциясы - мээнин бөлүктөрүнүн жай өнүгүшү), көңүлдүн начарлашы же гиперактивдүүлүк синдрому менен, эмоционалдык-эргтик чөйрөнүн бузулушу менен коштолууда.

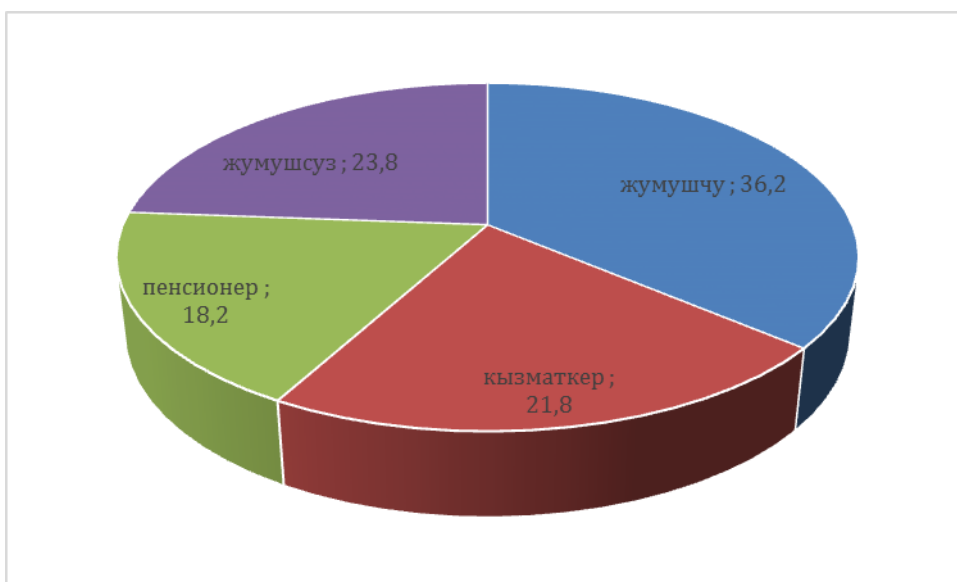
Ата-энелер жөнүндө өспүрүмдөр үй-бүлөлөрдө ата-энелер менен балдардын ортосунда жылуулуктун жана жакындыктын жоктугун көрсөтөт. Ар бир алтынчы өспүрүмдүн (толук үй-бүлөдөн) ата-энесинин экөө тең эмоционалдык четке каккандыгы таң калыштуу далил. Эң мүнөздүү - бул ата-энелердин психологиялык автономиясы менен айкалышкан кастык жана карама-каршылыктуу мамилеси. Биздин убакта чоңдорго өз балдарына ата-эне болуу үчүн материалдык же физикалык күч жетишсиз.

Респонденттердин «Сен Ким менен жашайсың?» – деген сурообузга ата-энем менен – 64,5 %, ата-энемдин бирөөсү менен – 21,3 %, чоң ата-апам же тай ата-тай энем менен – 10,5 %, туугандарым менен – 3,7 %. Алынган жооптор боюнча карасак, болгону 64,5 % өз ата-энеси менен жашагандыгы келечектеги коопсуздукту жаратуучу маселе, ошондой эле 21,3 % - толук эмес үй-бүлөөдө чоңоюшууда.

Сурамжылоого катышкандардын ата-энелеринин статусу тууралуу маалыматта: жумушчу – 36,2 %; кызматкер – 21,8 %, пенсионер – 18,2 %, жумушсуз – 23,8%.

Диаграмма 6

Ата-энелеринин статусу

Ата-энелер менен болгон айрым чыр-чатактар өспүрүм курактагы үй-бүлөлүк мамилелердин кадимки бөлүгү катары каралышы мүмкүн жана бул чыр-чатактар өспүрүмдөрдүн өз алдынчалыгын өнүктүрүүгө жана индивидуалдаштырууга таасир этет деп эсептешет. Бирок, өтө көп чыр-чатактар өспүрүмдөрдүн психологиялык адаптацияланышы жана жыргалчылыгы үчүн кооптуу. Ата-энеси менен көп чыр-чатакташкан өспүрүмдөрдө тышкы жана ички абалда болуу көйгөйлөрү көп;

- өзүн-өзү төмөн сыйлоо, ошондой эле жашоо-турмушун жана мектепке жөнгө көлөмүн;
- психоактивдүү заттарды колдонууну көбөйтүү.

Бул эки тараптуу процесстерди чагылдырышы мүмкүн: өспүрүмдөр менен алардын ата-энелеринин ортосундагы конфликттер психикалык социалдык адаптациялоонун төмөндөшүнө алып келиши мүмкүн, адаптация

көйгөйлөрү ата-энелери менен дагы чоң чыр-чатакты пайда кылышы мүмкүн. Ата-энелер менен өспүрүмдөрдүн ортосундагы чыр-чатактар ата-энелер менен өспүрүмдөрдүн ортосундагы мамилелерди өркүндөтүү менен оң же терс байланышкан шарттар азыраак түшүнүлөт. Ошондуктан, ата-энелер менен өспүрүмдөрдүн ортосундагы мамилени көбүрөөк теңчиликке карай түзүүдөгү конфликттин ролун жакшыраак түшүнүү үчүн, ата-энелер менен өспүрүмдөрдүн конфликттердин өз ара аракеттенүүсү учурунда эмне кылаарын, башкача айтканда, ата-энелер менен өспүрүмдөрдүн ортосундагы конфликттердин санын изилдөөнүн ордуна, ээ, биз алардын чыр-чатактары учурунда эмне кылып жаткандыгы жөнүндө ойлонушубуз керек.

Окуучулардын 61,1 % үй – бүлөдө өзүн жакшы сезишет, 22,4 % - кубанычтуу сезишсе, 6,4 % - өздөрүн үй-бүлөдө ашыкча жана 5,8 % - тынчсыз, жаман сезишет. Демек, жогоруда белгиленгендей жаман сезгендердин басымдуу көпчүлүгү үй-бүлөдө ата-энеси менен жашашпайт.

“Мектепте сен өзүңдү кандай сезесин?” – деген суроого жооптор төмөнкүчө: 51,4 % - өздөрүн жакшы сезишет, 23,5 % - тескерисинче жаман сезишет, 12,5 % - эң жакшы жана 12,6 % - канааттандырарлык.

Респонденттердин жооптору боюнча классташтары менен жакшы мамиледе – 71,4 %; эң жакшы – 15,4 %; анча жакшы эмес – 8,1 %; жаман – 5,1 %. Алардын 87,3 % мектепте дайыма көңүл борборунда болууну каалайт, 12,7 % - каалабайт.

Мектепте көңүл борборунда болуу үчүн окуучулардын жооптору боюнча жакшы окуу – 36,4 %; өзүн жакшы алып жүрүү – 22,8 %; сулуу болуу – 18,4 %; криминал авторитет болуш керек – 22,4 %. Эң өкүнүчтүүсү 22,4 % окуучу балдар көңүл борборунда болуш үчүн криминал авторитет болуш керектигин билдиргени, басымдуулугу эркек балдар. Кыздардын басымдуулугу 18,4 % көңүл борборунда болуш үчүн сулуу болуш керектигин айтышты.

Кийинки суроо “Мектепте классташтарын спирт ичимдигин ичип көрүштү беле?” – деген суроого 76,8 % - жооп бере алышпаса, баардыгы спирт ичимдигин ичип көрүшкөн – 3,1 %; бир гана кыздар – 2,8 %; бир гана балдар – 4,6 % жана айрымдары спирт ичимдиктерин ичип көрүшкөн – 12,7 %.

Тарбиялоонун далилденген методу - бул ата-эненин жеке үлгүсү.

Ата-эненин бири-бирине болгон сүйүүсү балдарды тарбиялоодо эң мыкты мектеп, аларды келечектеги үй-бүлөлүк мамилелерге даярдоонун мектеби. Ата-энелеринин эмоционалдык жашоосунун визуалдык мисалынан ажыраган, начар иштеген үй-бүлөдө чоңойгон балдар толук кандуу тарбиядан кур калып жатышат.

Сиз өзүңүздүн адептүүлүгүңүз, чынчылдыгыңыз, жөнөкөйлүгүңүз, чынчылдыгыңыз менен гана балдарыңызга жогорку адеп-ахлактык сапаттарды тарбиялай аласыз.

Ар бир бала өзүнүн муктаждыгын, жакындары үчүн пайдалуулугун сезиши керек. Салттарды сактоо үй-бүлөнүн эмоционалдык жашоосун байытат, бириктирет, баланын алдында анын кадыр-баркын көтөрөт.

Үчүнчү бап **«Кыргызстанда өспүрүмдөр арасындагы дезадаптация көйгөйлөрүн алдын-алуу жана аны чечүү жолдору»** деп аталып, эки бөлүктү камтыйт. Биринчи бөлүк **«Өспүрүмдөр чөйрөсүндөгү манипуляция жана жазгырууну чечүү жолдору»** талдоого алынган.

Бул изилдөөнүн талдоо объектиси болуп эсептелген коомдогу укук бузуу формасы девианттык жүрүм-турум деп чечмеленген балдар тарабынан жасалган укук бузуулар жамаат же өкмөт тарабынан девианттуу деп эсептелет. Көпчүлүк балдардын девианттык жүрүм-туруму түздөн-түз каражаттар аркылуу колдонулат ой жүгүртүү, ал эми чыныгы факторлорго байланыштуу терең изилдөөлөрдү изилдөө бул жүрүм-турумдагы аберрацияны ишке ашыруу үчүн кыймылдаткыч күч изилдене элек. Төмөнкү заманбап шарттардын айрымдары бул үчүн баштапкы чекит болуп саналат коомдогу балдардын девианттык жүрүм-турумун криминологиялык изилдөө. Ушул убакка чейин балдарды көйгөйлөрдү чечүү менен алектенүү аркылуу көптөгөн адамдар ишке ашат жашы жете электерге көзөмөлдү аныктоочу башка факторлорду эске албай, ой жүгүртүү каражаттары укук бузуу, ошондой эле коомдо болгон социалдык байланыштар. Экинчиден, корреляциялык түшүнүккө ээ болгон криминологиянын конкреттүү изилдөөсү болду коомдо тамыр алган белгилердин факторлору.

Жашы 18 ге жете элек кылмышкерлерге эркинен ажыратуу мөөнөтү төмөнкүдөн өтпөшү керек:

- анча оор эмес кылмыш үчүн – 1 жыл;
- өтө оор эмес кылмыш үчүн – 3 жыл;
- оор кылмыш үчүн – 5 жыл;
- өзгөчө оор кылмыш үчүн – 10 жыл.

Жаза мөөнөтүн белгилөөдө кылмыштарды жана өкүмдөрдү бириктиргенде эркинен ажыратуу мөөнөтүнүн эң жогорку чеги 10 жылдан ашпоосу керек. Күнөөкөр өкүм чыгаруу мезгилинде 18 жашка чыга элек болсо, жаза мөөнөтүн жалпы же күчөтүлгөн тартиптеги тарбия берүүчү колонияларда өтөйт.

Жаш өспүрүмдөрдүн «мен мас болчумун, кантип акча доолап, тоногонум эсимде жок» дегендери кылмыш жообуна тартылуудан сактап кала албайт, себеби Кыргыз Республикасынын кылмыш кодекси даана аныктагандай, спирт ичимдиктерин ичип алып мас абалында, же баңгизаттарын колдонуп, же башка акылдан адаштыруучу заттарды колдонуп алып жасаган кылмыштар жазага тартылат.

Экинчи бөлүм **“Кыргызстанда мектеп жашындагы балдар арасындагы дезадаптация көйгөйүн алдын алуу боюнча негизги сунуштар”** деп аталып, социологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарынан келип чыккан негизги сунуштар иштелип чыккан.

Балалык жана өспүрүм курак - өнүгүүнүн маанилүү мезгилдери. Мээнин өнүгүү көз карашынан алганда, жашоонун ушул баскычтарында, мээнин көптөгөн структураларынын жана нейросистемаларынын тез жетилиши жүрөт. Бул таанып-билүү иштешине, эмоцияны жөнгө салууга, мотивацияга жана социалдык өз ара аракеттерге таасирин тийгизет. Чындыгында, өспүрүм куракта өсүп өнүгүү мүмкүнчүлүктөрү жана тобокелчиликтер менен байланышкан, айрыкча психикалык ооруларга байланыштуу сезимтал өнүгүү мезгили катары көбүрөөк түшүнүлөт.

Балалык мезгилдеги өнүгүү тобокелдиктери жана мүмкүнчүлүктөрү келечектеги жыргалчылыкка таасир этет. Чондордогу психикалык ден-соолуктун бузулушу балалык же өспүрүм кезинде болушу мүмкүн деген күчтүү далилдер бар. Мисалы, дээрлик ар бир экинчи чоң кишинин психикалык саламаттыгы 14 жаштан башталат, ал эми 75% 20-жылдын ортосуна чейин. Бирок, дарылоо, адатта, стигма, маалымдуулуктун жоктугунан жана башка маданий же социалдык нормалардан улам башталат. Себептерин жана себеп болгон факторлорун иликтеп, психикалык саламаттык көйгөйлөрүн эрте шарттар аныктала электе аныкташ керек.

Өспүрүмдөрдүн 88,2 % - ата-энесиз калгандан абдан коркушат, анын 95,2 % - ата-энесинин бирөөсөн абдан жакшы көрөөрүн билдиришти жана аларды жакшы көрөм, бирок мага буйрук бергенди жаман көрөм – 81,6 %. Жалпысынан сурамжылоого катышкан өспүрүмдөр ата-энеси менен болгон мамилелери жакшы жана аларды сый-урмат менен жакшы көрүшөрүн билдиришти.

Таблица 2

Өспүрүмдөрдүн ата-энесине болгон мамилеси

№	Көрсөткүчтөр	%
1	Ата-энесиз калгандан аябай корком	88,2
2	Ата-энени кадырлап-сыйлаш керек деп эсептейм, эгерде сен аларга жүрөгүңдө кек сактап жүрсөң дагы.	79,6
3	Мен сүйөм жана жабышып алам, бирок кээде таарынып, жада калса ачууланып кетем	86,4
4	Кээ бир мезгилдерде, алар мага өтө эле көп кам көрүшкөндөй сезилет	23,4
5	Ата-энем мага жашоодо керектүү нерселерди беришкен жок	18,3
6	Бала кезимде ден-соолугума жакшы көңүл бурбагандыгы үчүн аларды жемелейм.	24,8
7	Мен ата-эненин бирин аябай жакшы көрөм (сүйөм)	95,2
8	Мен аларды жакшы көрөм, бирок мага буйрук бергенди жана буйрук бергенди жаман көрөм	81,6
9	Мен апамды аябай жакшы көрөм жана ага бир нерсе болуп кетпесин деп корком	74,5

10	Ата-энемди жакшы көрбөгөнүм үчүн (сүйбөйм) деп өзүмдү жемелейм	13,4
11	Алар мени өтө эле эзип, бардык нерсеге өзүлөрүнүн эркин таңуулашты	64,2
12	Туугандарым мени түшүнбөйт жана мага чоочун болуп көрүнөт	47,8
13	Мен аларга өзүмдү күнөөлүү деп эсептейм	16,4

Өспүрүмдөр арасында 89,7 % - алардын пайда табуу үчүн дос экендигине бир нече жолу ынанууга туура келди деп билдиришти, 86,1 % - мен үчүн бир дос эмес, ынтымактуу жакшы команда маанилүү, 81,6 % - досторду оңой эле таап алам, бирок көбүнчө көңүлүм сууп, урушуп кетет.

Агрессивдүү жүрүм-турумга таасири жөнүндө айта турган болсок, биздин азыркы билимбиз натыйжалуулуктун чакан масштабдуу сыноолоруна дал келе турган профилактикалык кийлигишүүлөрдүн сыноолорун талап кылат. Өнөктөштүн контекстинен кайсы тобокелдик өзгөрмөлөрү актуалдуу экендигин жана алар кандай иш-аракет кылышы мүмкүн экендигин билебиз. Ал тургай, алдын-ала жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжасында, бул тобокелдиктин өзгөрүлмөлүүлөрү программанын агрессивдүү жүрүм-турумун жана ага байланыштуу натыйжаларды өркүндөтүүгө оң таасирин тийгизгендиги жөнүндө далилдер бар.

Өспүрүмдөрдүн мектептен чыгып калуу, сабакка катышпай калуу, башкаларга көргөзмө берүү коркунучу бар дисциплиналык көйгөйлөр, көпчүлүк учурда мектептеги жетишпегендикти, курстун начарлашын, баңги затын көрсөтөт же алкогольдук көзкарандылык, же кош бойлуулук. Бул баардыгын камтыган тизме эмес. Тобокелге салынган жүрүм-турум мүнөздөмөлөрү ырааттуу жана социалдык жактан ылайыкташтырылбаган калктын мүнөздөмөлөрү менен алмаштырылышы мүмкүн. Тобокелге салынган окуучулар социалдык жактан оңдолгон эмес. Бирок, окуусун таштап салуу, ийгиликсиз болуу коркунучу жогору мектепте, ошондой эле баңги заттарды / алкогольдук ичимдиктерди, сексуалдык мүнөздөгү заттарды камтышы мүмкүн болгон кооптуу жүрүм-турумга баруу уятсыздык, же башка мыйзам бузуулар.

ЖЫЙЫНТЫКТОО

Мектептеги туура эмес мамилеге кабылган балага жардам берүү үчүн мугалимдердин, ата-энелердин, психологдун жана дарыгердин татаал өз ара аракети болушу керек. Мугалим баланын көйгөйлөрүн таанып, көйгөйлөрдү бир заматта чечүүгө болбой тургандыгын түшүнүшү керек. Мектептин туура эмес жөнгө салынышын анын пайда болушунун түпкү себебин жоюудан баштап керек. Ата-энелер врачтын жана психологдун бардык сунуштарын аткаруу канчалык маанилүү экендигин түшүнүшү керек, ал эми мугалимдер баланын бардык өзгөчөлүктөрүн эске алып, окуу процесси бала үчүн

мүмкүн болушунча ыңгайлуу жана жеткиликтүү болушу керек. Бардык адистердин ортосунда байланыштын болушу маанилүү, балага бирдиктүү талаптар иштелип чыгат. Мектеп менен байланышкан кызматтардын ортосундагы негизги байланыштыруучу нерсе, албетте, ата-энелер. Ошондуктан, мугалимдер ата-энелерди кызыгуусун жана баланын мектепке ыңгайлашуусундагы кыйынчылыктарды жеңүүгө жардам берүүгө даяр экендигин ынандыра алышы абдан маанилүү.

Мына ошентип, балдарга социалдык – педагогикалык, медициналык жардам берүү, аларды үзгүлтүксүз тейлөө кызматы социологиянын ажыралгыс милдети. Мына ошондуктан, кылмыштуулукту жана чектен чыккан жүрүм - турумдагы жаштардын социалдык – педагогикалык, медициналык жардамга көбүрөөк муктаждыгын эске алуу менен, цивилизациялуу өлкөлөрдүн социалдык иштер боюнча жүргүзүп жаткан алдыңкы технологияларын, интерактивдүү усулдарын пайдалана билүү зарыл.

Мектеп жашындагы балдар арасындагы социалдык дезадаптация эң бир көйгөйлүү маселе экендигин жана аны көмүскөдө калтырбоо керек. Социалдык терс кубулуштарга сын мамиле жасоо менен сактап калуу үчүн болгон аракет, ага карата аяр мамиле жасоо жана аны адекваттуу пайдалануу - улуттун жана жалпы адамзаттын учурдагы келечегине кам көрүүсү катары кабыл алуу максатка ылайыктуу.

Балдар маданиятын көтөрүү - цивилизациялуу коомдун мүнөздүү белгиси. Андыктан, мындай маселеге кайрылуунун өзгөчө актуалдуулугу – анын коомдук баалуулугунда. Мамлекеттин социалдык саясатынын негизги максаты жаштардын ар тараптуу өнүгүшү жана бактылуу жашоосу үчүн керектүү шарттарды түзүп берүүгө багышталган. Мында эмгекти, ден - соолукту коргоо, акы төлөөнү камсыздоо, үй-бүлөгө мамлекет тарабынан жардам көрсөтүү, инвалиддерди, картаң адамдарды колдоо, социалдык кызматтын системасын өнүктүрүү, мамлекеттик пенсияларды, пособие жана социалдык коргоонун башка гарантияларын негиздөө башкы орунда турат.

Азыркы учурда өсоциалдык жардамга жана социалдык коргоого муктаж. Өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулук жана чектен чыгуучулук өсүүдө. Социалдык жардамдын жана коргоонун муктаждыгы төмөнкү фактылардан улам келип чыгууда: никесиз төрөлгөн балдардын саны өсүүдө, ата - энеси тирүү туруп жетим балдар көбөйүүдө, ар бир экинчи жана үчүнчү нике бузулууда, жылдан жылга тоголок жетим балдардын саны көбөйүүдө, аборт кылгандар да аз эмес, жаш балдардын майыптыгы, алардын материалдык, психологиялык жана юридикалык жардамга муктаждыгы, ал эмес психикалык жактан ооруган адамдардын саны калктын 3 - 1 бөлүгүн түзүүдө, кылмыштуулук өсүүдө, жана ошол кылмыштар көпчүлүк убакта жаштар, жашы жете электер тарабынан аткарылууда.

Чектен чыккан жүрүм - турумдун негизин азыркы учурда жаштардын баңгиликке тартылуусу, аракеттикке берилүүсү, кыздарыбыздын сойкулугу

жана жашы жете элек балдардын арасында кылмыштуулук түзөт. Наркотикалык заттарды колдонгон жаш балдардын саны жылдан жылга 3 -5 эсе көбөйүүдө. Социалдык жагымсыз шарт өспүрүм куракка чейинки балдарга мыкаачылык менен мамиле жасоонун, психологиялык стресстин, оорунун, өзүн - өзү өлтүрүүнүн жана сойкулуктун себеби болуп калууда.

Төмөндө бул изилдөөнүн сунуштары келтирилген:

1. Билим берүү жана илим министрлиги мугалимдерди оң дисциплинанын жардамы менен балдардын дезадаптивдүү жүрүм-турумун туура башкарууну камсыз кылуу үчүн негизги кеңеш берүү көндүмдөрүнө үйрөтүүнү караштырышы керек. Балдарды коргоо саясатын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу менен байланышкан маселелер боюнча тиешелүү өкмөттүк эмес уюмдар жана башка кызыкдар тараптар менен кеңешүү үчүн туруктуу мамлекеттик механизмди улуттук деңгээлде түзүүнү караштырышы зарыл.

2. Балдарды коргоону көзөмөлдөө жана алар пайда болгондо конкреттүү маселелерге жооп берүү үчүн так аныкталган ыйгарым укуктары бар расмий балдарды коргоо органын түзүү замандын талабы.

3. Мектептер балдардын жүрүм-турум көйгөйлөрүн эрте башкарууга көмөктөшүү үчүн бардык тараптар биргелешип иштеши үчүн, мугалимдер менен ата-энелердин ортосундагы мамилени чыңдоону караштырышы керек.

Өспүрүмдөрдүн бош убактыларын мектептеги жана мектептен сырткары кызыктуу коомдук иштер менен камсыздоо. Балдарга жөндөмүнө жараша катыша ала турган мамлекет тарабынан каржыланган, спорттук жана башка ийримдерди ачып берүү.

4. Мектептерде психологдордун кызматын өнүктүрүү жана профессионал психологдор менен иш алып барып, психологдун кабинетин түзүү, аны дандандыруу. Коомдо бала өз жашоосун өзү жөндөй ала турган социалдык ыкмаларды өнүктүрүү максатында мектептерде балдардын укугу боюнча семинарларды, тренингдерди өткөрүү.

5. Ата-энелер менен мектептердин, жаш өспүрүмдөр менен иштөө бөлүмүнүн кызматкерлеринин, үй-бүлө жана балдарды колдоо бөлүмдөрүнүн кызматкерлеринин ортосунда тыгыз байланыш түзүү, ата-энелер чогулушун, тренингдерди өткөрүү, өспүрүмдөргө тиешелүү жат көрүнүштөрдү жана анын алдын алуу боюнча маалыматтык жолугушууларды уюштуруу. Жашы жете элек балдарды тарбиялоодо жана алардын укук бузуусунда ата-энелердин жоопкерчилигин эскертүү.

6. Психолог, социалдык психологдор аркылуу дезадаптация абалдагы бала менен иштөө, өсүп келе жаткан муунду тарбиялоодо жооптуу мамлекеттик мекемелерди коомдук көзөмөлгө алуу. Мугалимдин, класс жетекчинин коомдогу аброюун көтөрүү.

Жашы жете электер менен иштөө инспекциясы жөнүндө Жобого өзгөртүү киргизүү керек (жашы жете электер менен иштөө кызматкерлерин өз

адистик багыты боюнча гана ишке тартып, кызматка көбүнчө балдар менен иш алпарган, же ички иштер бөлүмүндө 3-5 жылдан кем эмес иштеген кызматкерлерди алып, жашы жете электердин иши боюнча инспекциянын макамын ички иштер органдарынын өзүнчө структуралык бөлүмүнө чейин көтөрүү, мектептердеги жашы жете электер менен иштөө инспекциясынын кабинеттерин каржылоо жана жаңыртууну кайрадан карап чыгуу).

Диссертациялык иштин негизги жоболору, натыйжалары автордун төмөнкү макалаларында жарыяланган:

1. Каримова, Д. Кыргызстандагы наркоманиянын учурдагы маселелери жана алардын чечилиши. [Текст] / Д. Каримова // Вестник Бишкекского гуманитарного университета № 3 (26). – Бишкек, 2013. - С. 69-71.

2. Каримова, Д. Мектеп жашындагы балдардын социалдык дезадаптациясы [Текст] / Д.Каримова // Вестник Бишкекского гуманитарного университета, № 3 (26). – Бишкек, 2013. – С. 129-131.

3. Каримова Д. Рэкетирство - как социальное негативное явление (примеры из жизни школы) [Текст] / Д. Каримова // Известия Вузов Кыргызстана, выпуск 12. - Бишкек, 2016. - С. 193-196.

4. Каримова Д. Роль государственных институтов и международных организаций в борьбе с рэкетом в школах Кыргызстана. [Текст] / Д.Каримова // V Всероссийский социологический конгресс – 2016 “Социология и общество: социальное неравенство и социальная справедливость” [Электронный ресурс] Москва-Екатеринбург 2016.

5. Каримова, Д. Процесс социальной адаптации подростков в период трансформации общества [Текст] / К. Каримова // Социосфера - 2017, №3. С. 94-98.

6. Каримова, Д. Роль социальных педагогов в процессе адаптации детей в детских домах (на примере Кыргызской Республики) [Текст] / Д.Каримова // Научное отражение - 2017, №3, 9-11.

7. Каримова, Д. Ош шаарынын туруктуу өнүгүүсүнүн социалдык аспекти [Текст] / Д.Каримова // Вестник Ошского государственного университета, №6. – Ош, 2017. – С. 151-154.

8. Каримова, Д. Формирование социальной компетентности в процессе саморегуляции подростков [Текст] / Д.Каримова // Colloquium-journal, № 5-3 (29). - 2019. - С. 59-60.

9. Каримова, Д. Особенности подготовки волонтеров для работы в учреждениях социальной сферы [Текст] / Д. Каримова // “XXI Асрда социология ва ижтимоий ишнинг долзарб муаммолари” даврий туплам 3 кисм “Ойла” илмий-амалий тадқиқот маркази Узбекистан.Ташкент 2019.

10. Каримова, Д. Социально-политические проблемы жителей жилищных массивов [Текст] / Д.Каримова // Социальная политика и социальное партнерство, № 3. – Москва, 2021.- С. 83-85.

11. Каримова, Д. Национальная идентичность в как исторический и социальный факт [Текст] / К.Каримова // Социальная политика и социальное партнерство» № 3. – Москва, 2021. – С. 54-59.

Каримова Дилшат Сагынбаевнанын «Мектеп жашындагы балдардын социалдык дезадаптациясы (социологиялык талдоо)» темасында 22.00.04 - социалдык түзүлүш, социалдык институттар жана процесстер адистиги боюнча социология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясына

РЕЗЮМЕ

Негизги сөздөр: адаптация, дезадаптация, девиация, мектеп жашындагы балдар, социализация, социалдык институттар, тарбия, үй-бүлө

Изилдөөнүн объектиси мектеп жаш курактагы 14 жаштан баштап 17 жашка чейинки балдар.

Изилдөөнүн предмети өспүрүм курактагы балдардын дезадаптациялык жүрүм-турумдарынын көйгөйлөрү.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты мектеп жашындагы балдардын социалдык дезадаптикалык жүрүм-турумунун индикаторлорун аныктоо жана алдын алуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Диссертациянын методологиялык негизи – катарында диссертациялык ишти изилдөөдө социология илиминдеги парадигмалар аркылуу Кыргызстандагы мектеп жашындагы балдардын дезадаптация процесси талданды. Материалдарды чогултууда даректеме, сурамжылоо, SPSS-22 программалык пакет маалыматтары колдонулган. Эмпирикалык изилдөөлөргө Ош облусу жана Ош шаарын камтыган 615 респондент, 120 ата-эне жана 25 эксперттердин катышуусунун негизинде диссертациялык иш жазылды. Кыргыз Республикасынын укук жана нормативдик актылары колдонулган. Анык маалыматтар жана иштин жыйынтыгын эмпирикалык изилдөө методологиясы камсыз кылды.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы – Кыргызстанда мектеп жашындагы өспүрүмдөрдүн орчундуу проблемасы катарында тынчсыздандырган маселенин чыгышынын негизги индикаторлору илимий талдоого алынды. Ата-энесинин камкордугунан ажыраган балдардын муктаждыгы жана андагы тарбиялоо методдору илимий изилдөөгө алынды. Дезадаптация жана делинквенттик жүрүм-турум проблемаларын социологиялык талдоонун негизинде илимий аныктоолор берилди.

Колдонуу боюнча сунуштамалар. Изилдөөнүн жыйынтыктары дезадаптациялык жүрүм-турумдагы өспүрүмдөрдүн көйгөйлөрүн көтөрүүдө улуттук мыйзамдарды жазууда; Кыргыз Республикасынын социология, саясий илимдеринин тиешелүү аспектилери боюнча эмгектерди жаратууда;

окуу процессинде, анын ичинде социалдык иштер боюнча сабактарды өтүүдө ж.б. багыттарда колдонууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Каримовой Дилшат Сагынбаевны на тему: «Социальная дезадаптация детей школьного возраста (социологический анализ)» представленной на соискание ученой степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.04. - социальная структура, социальные институты и процессы

Ключевые слова и термины: адаптация, дезадаптация, девиация, дети школьного возраста, социализация, социальные институты, воспитание, семья

Объектом исследования дети школьного возраста от 14 до 17 лет.

Предмет исследования - проблема дезадаптивного поведения подростков.

Цель диссертационной работы – разработка рекомендаций по выявлению и профилактике индикаторов социальной дезадаптации детей школьного возраста.

Методологической основой диссертации. В ходе исследования диссертации проанализирован процесс дезадаптации детей школьного возраста в Кыргызстане через парадигмы социологии. Для сбора материалов использовались опрос, данные обработаны программного комплекса SPSS-22. В опросе приняли участие 615 респондентов, 120 родителей и 25 экспертов из Ошской области и города Ош. Применялись нормативно-правовые акты Кыргызской Республики. Точные данные и результаты работы предоставила методология эмпирического исследования.

Научная новизна исследования - Научно проанализированы основные показатели возникновения проблемы у подростков школьного возраста в Кыргызстане. Изучены потребности детей, лишенных родительской опеки, и методы их воспитания. Научные определения, основанные на социологическом анализе проблем дезадаптации и делинквентного поведения.

Рекомендации по применению. Результаты исследования помогают при написании национальное законодательство проблемы подростков с делинквентным поведением; Создает работы по актуальным вопросам социологии, политологии Кыргызской Республики; в процессе обучения, в том числе общественнознания и др. направлениях можно использовать.

SUMMARY

of Karimova Dilshat Sagynbaevna's dissertation on the theme: "Social maladjustment of school-age children (sociological analysis)", presented for academic degree of Doctor of sociology on specialty 22.00.04. - Social structure, social institutions and processes.

Key words and terms: adaptation, maladjustment, deviation, school-age children, socialization, social institutions, upbringing, family.

The object school-age children from 14 to 17 years old.

The subject the problem of maladaptive behavior of adolescents.

The purpose of the dissertation is to develop recommendations for the identification and prevention of indicators of social maladjustment in school-age children.

Methodological basis of the dissertation. In the course of the dissertation research, the process of maladjustment of schoolchildren in Kyrgyzstan through the paradigms of sociology was analyzed. To collect materials, a survey was used, the data were processed by the SPSS-22 software package. The survey involved 615 respondents, 120 parents and 25 experts from the Osh region and the city of Osh. The regulatory legal acts of the Kyrgyz Republic were applied. The exact data and results of the work were provided by the methodology of empirical research.

Scientific novelty of the research - Scientifically analyzed the main indicators of the problem in adolescents of school age in Kyrgyzstan. The needs of children deprived of parental care and the methods of their upbringing have been studied. Scientific definitions based on sociological analysis of maladjustment and delinquent behavior problems.

Recommendations for use. The results of the study help in the writing of national legislation on the problem of adolescents with delinquent behavior; Creates works on topical issues of sociology, political science of the Kyrgyz Republic; in the learning process, including social studies and other areas can be used.